

Harry Jansen

Boek van de maand

Ieder mens stelt zich wel eens de vraag of er orde in de aardse chaos is. Heeft ons bestaan een zin of berust onze existentie op toeval? Voor de historicus klemmt dat soort vragen te meer omdat de antwoorden erop zijn visie op het verleden bepalen. Geloof in een Goddelijke Voorzienigheid, een Celestijnse belofte of het plan van een Wereldgeest levert een andere kijk op het verleden dan de mening dat wij na de big bang ontstaan zijn door een toevallige samenloop van omstandigheden. Historici en geschiedfilosofen stellen slechts zelden dit probleem in hun werk centraal, maar het speelt op de achtergrond steeds mee.

Recent zijn er twee geschiedfilosofische studies verschenen die de historicus flink met de neus op het orde-of-chaos-, het plan-of-toeval-vraagstuk drukken. Ik doel hier op het proefschrift van Ton Nijhuis, *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijk verklaringsideaal in de Duitse geschiedschrijving* (Nijmegen, december 1995) en op Eelco Runia's *De pathologie van de veldslag* (Uitg. Meulenhoff, Amsterdam 1995). Deze boeken en met name het laatste, vereisen wat achtergrondkennis van de geschiedtheoretische ontwikkelingen van de laatste twee eeuwen vandaar dat ik deze bespreking begin met een forse inleiding.

Geschiedtheoretische opvattingen in de 19e eeuw

In de negentiende eeuw wilde de geschiedschrijver het verleden weergeven zoals het 'werkelijk geweest was'. Ranke, de grondlegger van de moderne geschiedwetenschap, verzette zich tegen de geschiedschrijving van de Verlichting waarin gebeurtenissen uit het verleden gemeten werden naar achttiende eeuwse rationaliteitsmaat. Omdat, om een voorbeeld te geven, de Middeleeuwen nog ver verwijderd waren van de achttiende eeuwse moderniteit, werden ze als 'onverlicht', als 'donker' beschouwd. Hij wilde iedere tijd op zijn eigen mérites beoordelen. 'Jede Zeit ist unmittelbar zu Gott' was daarbij zijn adagium. Voor Ranke speelde, dat zal uit deze formulering duidelijk zijn, in zijn geschiedschrijving de bedoeling mee een glimp van de hand Gods op te vangen. Daartoe moest de historicus met zijn oordelen en vooroordelen

bescheiden op de achtergrond blijven, iets wat de achttiende eeuwers niet konden. Ranke sprak dan ook de wens uit dat hij zichzelf zoveel mogelijk wilde uitwissen om de geschiedenis te laten spreken. '*Ich wünschte, mein Selbst gleichsam aus zu löschen und nur die Dinge reden, die mächtigen Kräfte erscheinen zu lassen.*'

De invloed van Ranke is enorm geweest maar toch slaagden de meeste negentiende eeuwse historici er niet in zichzelf volledig buiten hun geschiedverhaal te houden. Liberalisme, socialisme en vooral nationalisme zijn in de meeste gevallen met dikke lagen van hun geschriften af te scheppen.

Bij het weergeven van het verleden in het licht van de vraag 'plan of toeval' kwam nog een ander probleem om de hoek kijken. Maakten de historische personen - de actoren - zelf de geschiedenis of waren zij slechts marionetten van anonieme krachten die de wereld en haar geschiedenis beheersten? In het eerste geval was het van belang om de intenties en motieven van met name de grote mannen (slechts zelden vrouwen) in de geschiedenis op te sporen, in het tweede geval leverden alleen de wetten van de werkelijkheid afdoende verklaringen.

De meeste volgelingen van Ranke kozen voor het actorperspectief en probeerden zich in te leven in de beweegredenen van veldheren en staatslieden. In met name egodocumenten meenden ze de werkelijke verklaringen voor de gebeurtenissen van het verleden te kunnen vinden. Tegenover deze 'hermeneutici' (zij die als 'hermeneus', als tolk voor de historische actoren optraden) stonden de

positivisten die meer op zoek waren naar oorzaak-gevolg-relaties. Zij vroegen zich af waarom in 1789 het Franse volk het vorstelijk absolutisme van zich afschudde of welke gevolgen de Industriële Revolutie voor de menselijke samenleving had. Wetten en noodzakelijkheden speelden in hun geschiedvisie een grotere rol dan in het zogenaamde actor-perspectief.

De eerste helft van de 20e eeuw

In de twintigste eeuw begon een lange weg van twijfel aan de negentiende eeuwse waarden en 'waarheden'. Een van de eerste vraagtekens plaatsten bij de objectiviteit van de historicus. Het was immers al te duidelijk dat de historicus zichzelf niet uit zijn geschiedverhaal kon wegwissen. De Engelse geschiedfilosoof Collingwood stelde dan ook onomwonden dat dat helemaal niet nodig was. Het was zijns inziens onmogelijk om het verleden te laten spreken. Het was altijd de historicus die sprak. Sterker nog het verleden was geen gegeven, geen gave, maar een opgave. De historicus moest het verleden problematiseren. De historicus moest zich afvragen in wat voor een situatie de historische actor zich bevond om te achterhalen welke motieven hij gehad had om die situatie te veranderen.

De bedoeling van Collingwood was om de vage inlevingsprocedure van de negentiende eeuwse Duitse historici te vervangen door een veel rationelere 're-enactment of past thought'. Het verleden kon niet heropgevoerd worden, zoals de negentiende eeuwse historici dachten, maar het was slechts mogelijk te 'herdenken', in de letterlijke betekenis van het woord, wat de historische actoren gedacht hadden toen ze handelden zoals ze handelden. Deze verschuiving van 'het verleden laten spreken' naar 'de historicus aan het woord laten' kan niet los gezien worden van de toenemende secularisatie. Met menselijke bescheidenheid om de hand Gods te kunnen 'ahnen' kon de twintigste eeuwse historicus niet veel meer beginnen. Toch hoefde secularisatie nog niet een keuze voor het toeval te betekenen. Ongeloof in de Goddelijke Voorzienigheid betekende nog niet acceptatie van de chaos.

De jaren zestig en zeventig

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd de aanval op de her-

meneutiek wat zwaarder van kaliber. Met name in de jaren zestig drong het idee door onder historici dat geschiedenis net zo'n wetenschap was als de sociologie, politicologie of de culturele antropologie. Van deze wetenschappen leerden de historici structuralistische en functionalistische verklaringswijzen en kwantitatieve methoden te hanteren. Die verklaringswijzen en methoden hadden gemeen dat ze de vraag wens-ten te beantwoorden onder welke condities bepaalde verschijnselen zich voordeden. Het actor-perspectief viel voor een belangrijk deel in ongenade.

Hoewel de Leidse geschiedfilosoof Bertels de ervaringen van personen uit het verleden een relevant voorwerp van historisch onderzoek vond, wilde hij ze toch niet onderzoeken vanuit de intenties voor het handelen, maar vanuit de onbewuste, culturele spelregels waaraan de actoren zijns inziens onderworpen waren. In plaats van intentioneel historisch onderzoek wilde hij onderzoek naar de paradigma's of, zoals zijn Franse structuralistische profeet Foucault deze spelregels bestempelde, naar épistèmes. In deze visie had iedere historische tijd zijn culturele taboes of codes die niet overtreden mochten of konden worden. In deze optiek verschillen het 'atheïsme' van een Rabelais (16e eeuw) of Voltaire (18e eeuw) volledig van elkaar en beiden moesten weer onderscheiden worden van een twintigste eeuwse vrijdenker. Merkwaardig is dat hierbij het adagium van 'Jede Zeit ist unmittelbar zu Gott' toch weer naar voren komt. Het objectiviteitsideaal waarin iedere tijd het zijne gegund werd, speelde onderhuids

toch nog een belangrijke rol in de sociaal-wetenschappelijke geschiedbeoefening, zonder dat het overigens de religieuze betekenis had die bij Ranke meespeelde.

In het voetspoor van structuralisme en functionalisme vierde in de jaren zestig en zeventig ook het marxisme hoogtij-dagen in de geschiedschrijving. Het kende twee varianten: een structuralistische die sterk beïnvloed werd door de Franse filosoof Althusser en die de historische personae dramatisch volledig ondergeschikt maakte aan de structuren en een actionistische, vooral gericht op de geschiedenis van de arbeidersbeweging die juist verworvenheden van het proletariaat zag als resultaat van de dadendrang van die arbeidende klasse zelf. Het biografisch woordenboek van de arbeidersbeweging, met Ger Harmsen en Bob Reinalda als grote promotoren, is hier de exponent van.

De jaren tachtig

Naast en soms binnen de sociaal-wetenschappelijke vormen van geschiedbeoefening herleeft aan het eind van de jaren zeventig de cultuurgeschiedenis. Peter Burke met zijn belangstelling voor élite- en volkscultuur, Carlo Ginzburg met zijn analyse van de denkwereld van een zestiende eeuwse molenaar en Nathalie Zemon Davies die het curieuze geval van een zestiende eeuwse dubbelganger onderzocht, vormden hier de stoot tot vernieuwing. Tegenover de 'grote verhalen' van de leden van de Franse 'Annales'-school en van de marxisten wilden zij micro-geschiedenissen waarin de denk- en leefwerelden van 'gewone' mensen beschreven werden.

Geweldige steun ondervonden deze cultuurhistorici van een nieuwe richting in de geschiedfilosofie: het narrativisme. Deze stroming kenmerkte zich door een rigoreuze afwijzing van de gedachte dat geschiedenis net als de sociologie of politicologie een sociale wetenschap was. De historicus diende niet aan de hand van tabellen en grafieken een anachronistische analyse van het verleden te geven, maar hij moest een enthousiasmerend geschiedverhaal vertellen. Zo'n verhaal was dan weliswaar een subjectieve interpretatie, maar fraai gestileerd proza kon het verleden meer tot leven brengen dan de dorre cijfers van de maatschappij-historici.

Eelco Runia

*De pathologie
van de veldslag*

Geschiedenis en
geschiedschrijving
in Tolstoj's
Oorlog en vrede

De Groningse geschiedfilosoof Ankersmit werd met zijn taalfilosofische verdediging van het narrativisme in Nederland de voortrekker van deze nieuwe stroming. Tegenover materialistische concepten als produktiekrachten en productieverhoudingen, zoals de marxisten die hanteerden, plaatste hij de historische *begrippen* als renaissance, constitutionele monarchie en Industriële Revolutie. Deze termen vormden het geschiedkundig gereedschap bij uitstek, aldus Ankersmit.

In ons land minder bekend, maar voor mijn analyse zeker zo belangrijk is de Franse vertegenwoordiger van het narrativisme: Paul Ricoeur. Hij verdedigde het historische verhaal niet zozeer aan de hand van de historische begrippen, maar meer met behulp van het fenomeen van de 'intrige'.

Zoals ieder verhaal diende ook het geschiedverhaal een 'plot' te hebben. In het geschiedverhaal kreeg de intrige zelfs een bijzondere betekenis. De geschiedwetenschap houdt zich meer dan iedere andere discipline bezig met de categorie tijd. Die tijd kan zichtbaar gemaakt worden in chronologieën of tijdbalken. Fraai is dat niet want deze instrumenten leiden meer tot annalen en kronieken dan tot volledige

geschiedverhalen. De intrige kent echter een begin, een midden en een eind en daarin openbaart zich ook de tijdsdimensie. De historicus houdt zich immers bezig met de opkomst, bloei en ondergang van staten, steden, klassen, naties en culturen en dat is een 'intrigerende' bezigheid. Een bezigheid die niet alleen tijdrovend maar ook tijdopenbarend is. Om die intrige zo goed mogelijk boven water te krijgen waren voor Ricoeur alle verklarmiddelen geoorloofd. Hij verdedigde een pluriform verklarmodel waarin hermeneutisch-actionistische motieven even legitiem waren als wetmatig-causale verklaringen, waarin oorzaak-gevolg-relaties naar voren geschoven werden. Zo werd de geschiedbeoefening bevrijd van een vervelend ambivalent keurslijf.

De jaren negentig

Aan het eind van de jaren tachtig raakt het narrativisme plotseling toch wat in diskrediet. Onder invloed van het postmodernisme verklaarde men eerst de 'grote' verhalen voor dood en in het begin van de jaren negentig lijken ook de 'kleine' verhalen er aan te moeten geloven.

Ankersmit en Tollebeek ontdekken ineens de historische sensatie en beken zich snel tot een nieuw soort realisme. Wat betekent die 'historische sensatie'? Getroffen door de opgezette papegaai van Flaubert of de kroontjespen van Trotski openbaart zich het verleden in een sublieme flits aan de daarvoor bevattelijke toeschouwer. Voor de historicus doet zich dit gevoel regelmatig voor als hij in het archief de directe sporen van het verleden in zijn handen houdt.

De historische sensatie is voor lieden als Ankersmit en Tollebeek eigenlijk de enige legitimatie om zich met het verleden bezig te houden. Zoals in de jaren tachtig van de vorige eeuw in literaire kring de leus van het 'l'art pour l'art' opklonk, zo klinkt in de jaren negentig van deze eeuw in geschiedfilosofische kring het 'l'histoire pour l'histoire' op. Het opsporen van de histori-

sche wortels van actuele problemen als de drijfveer van de historicus is hodiecentrisme (niet het verleden maar het heden staat in het centrum van de historische belangstelling) en leidt tot anachronisme en voor de 'ware' geschiedbeoefening zijn dat doodzondige zaken. De 'echte' historicus houdt zich met geschiedenis bezig 'om des verledens wil zelve' om bevrediging van de historische sensatie.

De historische sensatie stelde eigenlijk niet alleen het (filosofisch) idealisme ter discussie in welke vorm dan ook, maar vooral ook de vraag naar plan of toeval. Waren er in de geschiedenis wel rode draden te trekken? Rode draden betekenen immers causale, intentionele of narratieve verbanden en die veronderstellen dat de werkelijkheid in het verleden een patroon of structuur bezit. Maar bezat de werkelijkheid van het verleden wel zoiets?

De vraag naar het toeval in de geschiedenis kwam plotseling weer hoog op de geschiedfilosofische agenda te staan. Men sprak wel van 'toeval' maar gebruikte toch liever de wat sjiekere term 'contingentie'.

Nijhuis

Nijhuis hecht in zijn boek zoveel waarde aan die contingentie omdat die, zijns inziens, een nieuwe kijk oplevert op historische gebeurtenissen. In die gebeurtenissen signaleert hij niet alleen standen van zaken maar ook handelende personen. In hun daden hebben die personen keuzemogelijkheden want als hun handelingen volledig gedetermineerd zouden zijn, zouden ze hun karakter van interessant onderzoeksobject verliezen. Alleen bovenpersoonlijke structuren en processen zouden dan nog onderzoek waard zijn, want daar zijn de uiteindelijke impulsen voor het handelen van de historische personen te vinden.

Keuzemogelijkheden, kiezen betekent vrijheid, aandacht voor het onverwachte, voor het mogelijke tegenover het gedetermineerde en daar kunnen de 'gewone' historici met hun aandacht voor patronen en 'plots' maar moeilijk mee uit de voeten, aldus Nijhuis.

Hoe nieuw is eigenlijk dit contingentiedenken? Toen ik in het begin van de jaren zeventig in Utrecht studeerde, hamerde Boogman al bij voortduring op het possibilisme als noodzakelijke tegenhanger van het determinisme en structuralisme. Volgens Boogman

moest de historicus niet alleen weergeven wat er werkelijk gebeurd was, maar in dat gebeurde ook laten zien welke andere ontwikkelingsmogelijkheden er geweest waren. De vraag of de 'Vormärz' in Duitsland op een al dan niet geslaagde revolutie of op helemaal geen revolutie in 1848 moest uitlopen was ons toen al volledig vertrouwd.

Boogman zelf kwam voor 1848 in Nederland tot een voor mij nog steeds interessante visie dat de grondwet van dat jaar eigenlijk het werk was van één man, Thorbecke. De angst van koning Willem II dat enige relletjes op de Dam een Nederlandse revolutie zouden inluiden, leidde bij deze conservatief op de troon tot zijn in-één-nacht-bliksem-flits-bekering (het onverwachte) tot het liberalisme en zijn keuze voor de radicaal Thorbecke als grondwetshervormer. Vóór 1848 - en dat was vooral Boogmans stelling - wees niets erop dat in 1848 de grondslagen gelegd zouden worden voor een constitutioneel modern Nederland. Daarmee had de vaderlandse geschiedenis een totaal ander verloop kunnen hebben dan ze in feite nam. De grondwet van 1848 was het resultaat van een min of meer toevallige samenloop van omstandigheden.

Nijhuis' denkbeelden over het contingente wijken mijns inziens weinig af van dit possibilisme uit de jaren zestig en zeventig.

In het contingentievraagstuk kende Boogman een aantal illustere voorgangers. Aan het eind van de vorige eeuw maakte Weber de contingentie eigenlijk tot grondslag van zijn wetenschappelijke werkwijze. Voor hem was de werkelijkheid in die zin chaotisch dat ze voortdurend in beweging was. Het onderzoeken van die werkelijkheid was alleen mogelijk door uitsneden in de chaos te maken en deze te exploreren op causale en intentionele verbanden. Die uitsneden noemde hij 'Sinnzusammenhänge' en hij realiseerde zich dat binnen zo'n 'Sinnzusammenhang' veel verbanden mogelijk waren. Processen met eenzelfde uitkomst konden heel verschillende oorzaken hebben en omgekeerd overeenkomstige verschijnselen konden heel verschillende gevolgen hebben.

En dat is nu juist wat Nijhuis met zijn proefschrift wil laten zien. Zijn contingentie-denken wijst een één-op-één-relatie tussen oorzaak en gevolg af en dat is terecht. Hij vergeet echter dat

dat niet nieuw is en reeds jarenlang volledig is ingebakken in de onderzoeksrecepten van historici.

Runia

Fundamenteel is de aanval van Eelco Runia op de traditionele historiografie. Hij plaatst de lezer terug in het hart van de negentiende eeuwse verhalende geschiedschrijving. Dat doet hij door middel van een analyse van het oeuvre van Tolstoj, met name van diens grote werk *Oorlog en vrede*. In dat epos onderkent hij drie lagen: de literaire laag van een historische roman, de historische laag van een 'waarachtige' weergave van de strijd tussen de Franse keizer Napoleon en de Russische Tsaar Alexander en tenslotte een geschiedfilosofische laag.

Om deze laatste laag gaat het Runia.

Geschiedfilosofisch gezien heeft Tolstoj fundamentele kritiek op de geschiedschrijving van zijn tijd.

- In de opvatting van Tolstoj en Runia is Ranke's adagium 'Wie es eigentlich gewesen' vals omdat Ranke niet de werkelijkheid toonde, maar de in verhaalvorm toonbare werkelijkheid, de werkelijkheid zoals het geschiedverhaal die representeerde. Kenmerkend voor het verhaal is dat het een plot heeft met een begin, een midden en een slot. Maar de werkelijkheid heeft geen aanvang, middenstuk en besluit en dus ook geen intrige. Historische gebeurtenissen zijn geen wegwijzers, waaraan zowel het achterliggende pad als de route naar de horizon afgelezen worden. De werkelijkheid zelf is niet 'intrigerend', maar 'toevallig'.

- Een tweede gezichtspunt van Ranke dat volgens Runia door Tolstoj onder vuur wordt genomen is het wegcijferingsverlangen. Ranke wilde zichzelf zoveel mogelijk uit het geschiedverhaal wegwissen en het verleden zelf laten spreken. Tolstoj wil zichzelf niet wegcijferen, maar juist de geschiedenis gebruiken voor een gigantisch proces van zelfexploratie. Het gaat er niet om als geschiedschrijver uit het verhaal te verdwijnen om de (toonbare en intrigerende) feiten te laten spreken, maar om de traumatische gebeurtenissen in hun toevallige en daarmee zinloze gedaante onder ogen te durven zien.

- Een derde punt. Voor Tolstoj en de negentiende eeuwse historici dient er een diepgaande overeenkomst te zijn

tussen de geschiedenis als werkelijkheid van het verleden ('res gestae') en de geschiedenis als vertoog over het verleden ('historia rerum gestarum').

Op zich is dat niet opmerkelijk want de andere negentiende eeuwse historici zagen dat ook zo. In hun weergave van het verleden stelden ze zich op gelijke hoogte met de door hen beschreven staatslieden, generaals en andere grote mannen. De generaals zijn als actor geneigd overwinningen in veldslagen toe te schrijven aan door hen ontworpen plannen en nederlagen aan een onontkoombaar lot. Historici schrijven diezelfde overwinningen toe aan de bewuste intenties van de generaals en de nederlagen aan het door henzelf als historici uitgedachte plot. Veldslagen worden zo historische gebeurtenissen bij uitstek want ze zijn paradigmatisch voor de geschiedschrijving als geheel.

- Voor Tolstoj zijn ze dat ook, maar om een geheel andere reden. Ik kom daarmee bij een vierde punt. Tolstoj stelt zich in de plaats van de gewone soldaat of cadet. Deze ervaart de veldslag volledig anders dan de legeraanvoerder. Hij ziet geen plot, maar slechts toeval. In Tolstoj's ogen hebben overwinning en verlies niets met een plot te maken, maar louter met samenlopen van omstandigheden. De historicus heeft volgens Tolstoj en ook volgens Runia de taak de geschiedenis te laten zien zoals de werkelijke combattant de veldslag ervaart: als chaos. In de veldslag houdt de dood huis zonder aanzien des persoons, zo dient ook geschiedenis geschreven te worden. Tolstoj verbindt aan de belangrijke rol die het toeval in de veldslag en in de geschiedenis speelt een merkwaardige conclusie: zowel in de strijd zelf als in de geschiedschrijving betekent contingentie: vrijheid.

Toeval en vrijheid lijken voor Tolstoj en Runia twee uitermate belangrijke geschiedfilosofische categorieën. Ze vormen tweelingbegrippen omdat tegenover toeval noodzaak staat en noodzaak impliceert onvrijheid, dwang. Toeval lijkt dan vrijheid te impliceren en voor een aantal negentiende eeuwse filosofen was dat inderdaad een heel voor de hand liggende implicatie. Vanwaar die gedachte? De oorsprong ervan moet gezocht worden bij de grote Duitse filosoof: Georg Friedrich Wilhelm Hegel. Of liever in de oppositie tegenover zijn alom presente denkbeelden. Hegels ideeën bepaalden heel

de negentiende eeuw door het denken van allerlei wetenschappers, zowel dat van zijn voor- als dat van zijn tegenstanders.

Hegel hanteerde een intrigerende geschiedfilosofie waarin de Rede het toeval uitschakelt, (echter zonder haar complement de noodzaak in huis te halen). In de gang van de Rede door de wereldgeschiedenis wordt de intrige achter toeval en dood zichtbaar. *'De filosofische benadering van de geschiedenis heeft geen ander doel dan eliminatie van het toeval'*, schreef hij in *Die Vernunft in der Geschichte*.

Voor Hegel is de geschiedschrijving niets anders dan een gesecculariseerde theodicee.

Hegel en de theodicee

Eeuwenlang hebben christelijke theologen en schriftgeleerden zich het hoofd gebroken over de vraag waar toch de ellende in de wereld vandaan komt gegeven de oneindige goedheid en almacht van de Schepper. Het antwoord was tweeledig: enerzijds straf voor de mensheid vanwege het eten van de appel en anderzijds de Goddelijke Voorzienigheid die steeds weer het kwade uiteindelijk ten goede zal keren. Het tweede deel van het antwoord is bekend geworden onder de naam van 'theodicee' en deze 'rechtvaardiging van God' werd gerekend tot een van de ondoorgroenelijken van het geloof. Geloofsmysteriën waren er genoeg vandaar dat in het christendom dit geheim er nog wel bij kon. Een dergelijk geheim verleende bovendien aan de geschiedenis een schitterende intrige.

Toen met name door toedoen van de Verlichting de persoonlijke God, de God van Abraham, Izaak en Jacob vervangen werd door de Wereldrede drong een gesecculariseerde theodicee zich met alle kracht op. Als God zich niet meer met Zijn schepping bemoeide wat was dan de zin van het kwaad? Hegel loste het probleem op door in zijn geschiedfilosofische studies *Die Vernunft in der Geschichte* een nieuwe filosofische categorie te introduceren en wel 'de list van de rede'. Deze List der Vernunft zorgde ervoor dat, weliswaar door het leed van de wereld ontrokken aan het menselijk oog, de rede toch het pad naar de vrijheid bleef bewandelen.

Wat het menselijk oog niet kon, kon de geschiedbeoefening wel. In de geschiedenis kon de weg van de Wereldrede,

door de ellende van oorlog en geweld heen, zichtbaar gemaakt worden. En omdat de rede voortschreed op het pad van de vrijheid betekende deze progressie uiteindelijk ook bevrijding van het individu.

Zo kan men Hegels geschiedfilosofie beschouwen als een therapie tegen persoonlijk en collectief ongeluk. Hegel begreep daarbij donders goed dat in zo'n therapie voor het toeval geen plaats was.

Tolstoj en Runia

De geschiedfilosofie van Tolstoj is in een aantal opzichten de tegenpool van die van Hegel. Die filosofie is niet intrigerend, maar gebaseerd op contingentie en individualisme. Niet inzicht in de bevrijdende werking van de 'Gang Gottes in der Welt' maar het 'ongeevenaarde vermogen de dood in het gezicht te staren' (223) leidt tot ware menselijke vrijheid, zo stelt Tolstoj. Tegenover een in een gemeenschap ingebedde en historische vrijheidsconceptie plaatst hij een ahistorische, want op contingentie gebaseerde, en individualistische vrijheidsopvatting. Niet in verdoezeling van het leed, maar in de confrontatie ermee schuilt de therapeutische werking van de geschiedenis, aldus Runia.

Tolstoj en Runia zijn te prijzen dat ze bij de Hegeliaanse en Rankeaanse trekjes in de geschiedschrijving hun kritische kanttekeningen plaatsen. Maar Runia heeft zijn boek niet alleen geschreven als een receptuur voor een 'historische' therapie, maar ook als een alternatieve vorm van geschiedfilosofie. Hij wil historici en geschiedtheoretici op een andere manier naar historische kennis laten kijken. Niet voor niets schuift hij naast het lijden ook de contingentie als belangrijk element in de pathologie van de veldslag naar voren. Het is juist op zijn alternatieve denkbeelden ten aanzien van de functie of de betekenis van historische kennis waar hij uiteindelijk door historici en geschiedfilosofen op afgerekend mag worden.

De vraag rijst dan of occupatie met het verleden terwille van zelfexploratie geschiedbeoefening genoemd kan worden. Sterker nog: is 're-enactment of past experience' überhaupt mogelijk? Om met die laatste vraag te beginnen. Collingwood achtte alleen het herdenken van het gedachte in het verleden mogelijk. 'Hervoeelen' beschouwde hij als onzin.

Collingwoods 'rethinking of past thought' is na hem door velen zwaar onder vuur genomen. Met name Dray, de analytische 'hermeneut' bij uitstek, achtte 'herdenken' onmogelijk. Over zoiets als 'hervoeelen' lijkt mij onder geschiedfilosofen nauwelijks misverstand mogelijk: het is nog grotere onzin dan het 'herdenken'. Dit betekent dat een directe benadering van het verleden in de vorm van de historische sensatie, ook in de vorm van sensatie van het lijden volledig onmogelijk is. Historische feiten zijn niet direct benaderbaar, het zijn altijd constructies en als zodanig ingebed in fictie. Van toeval kan iets dergelijks gezegd worden. Het toeval kan slechts bestaan bij de gratie van zin. Geschiedschrijving zonder zingeving bestaat niet. Ieder geschiedverhaal vereist een plot. Geschiedschrijving zonder intrige geeft de chaotische werkelijkheid niet beter weer, dan geschiedschrijving met een intrige. Sterker nog: geschiedschrijving zonder plot is gewoon slechte geschiedschrijving.

Tolstoj meende dat de veldslag exemplarisch was voor de chaos die in de geschiedenis heerste. Keizers, maarschalken en generaals menen wel dat ze de overwinning aan hun strategische genialiteit danken, maar in feite wordt overwinning en nederlaag louter bepaald door het toeval. Niet het procesmatige of intrigerende maar het toevallige is waard begrepen te worden. Daarin openbaart zich ook de menselijke vrijheid. Om het contingent-traumatische van de veldslag onder ogen te kunnen zien heeft de mens de geschiedschrijving nodig. De geschiedbeoefening wordt zo een gigantische poging tot zelfexploratie. Niet jezelf uitwissen maar zelfarticulatie door historische feiten betekenis te verlenen en daardoor zelf meer betekenis te krijgen dient, volgens Tolstoj, het doel van de geschiedschrijving te zijn. (222)

Runia vertoont verbazingwekkend weinig kritiek op Tolstoj's benadering van de geschiedwetenschap. Integendeel: hij onderschrijft eigenlijk diens standpunt. Al in het begin van zijn boek maakt Runia dit onomwonden duidelijk: *'Hoe kan men de omvang van de catastrofe die de Joden in de Tweede Wereldoorlog trof, beschrijven zonder op papier iets te doen wat - heel in de verte, maar toch - overeenkomt met wat de nazi's in werkelijkheid deden: voorbijgaan aan het individuele lijden?'* (19)

Ook voor Runia dient de geschiedschrijving niet intrigerend of verhalend te zijn, maar dient, met een variant op Collingwood, een 're-enactment of past experience' te geven. De verhalende geschiedschrijving onderwerpt het contingente en traumatische door het een plaats te geven in een voorgeschiedenis of een afloop. Sinds Auschwitz is zo'n opname in intriges niet meer mogelijk. Auschwitz heeft namelijk geen begin en geen ontknoping, Auschwitz confronteert ons met het absurd-toevallige, Auschwitz demasqueert de historische intrige en dwingt ons tot zelfonderzoek.

In het voorafgaande heb ik gesteld dat met de aandacht voor de historische sensatie en voor het contingente afscheid van het narrativisme plaats vond en er een nieuw soort realisme opdook. Runia bevestigt deze gedachte: 'De grote vlucht die de "narrativistische" (...) benadering heeft genomen, heeft tot gevolg gehad dat de nadruk is komen te liggen op de "talige" kant van de geschiedschrijving - ten detrimente van haar "feitelijke" kant.' (18)

Op het eerste gezicht lijkt Runia's 'ervaringsrealisme' uitermate sympathiek. Hij vraagt de volle aandacht voor het lijden in de geschiedenis en verlangt medelijden.

Runia is geen historicus van professie, maar verbonden aan het Rotterdams Universitair Huisartsen Instituut en heeft een publicatie op het terrein van de psychotherapie op zijn naam staan. Ligt hier misschien een verklaring voor zijn interesse in het grote leed van de mensheid?

Hoe zuiver zijn de motieven van een mens? Zonder iets af te willen doen aan Runia's goede bedoelingen schuilt er toch een addertje onder zijn contingente gras. Ik kan me namelijk niet aan de indruk onttrekken dat er ook een uitermate ambitieus aspect aan zijn boek zit. In het voetspoor van Tolstoj wil Runia zowel de geschiedwetenschap als de geschiedfilosofie een, in dubbel opzicht, gevoelige tik uitdelen. *De pathologie van de veldslag* heeft mijns inziens ook tot doel aan de bestaande geschiedschrijving een ziektebeeld toe te schrijven. Die ziekte is mentaal van aard en kan het beste gedefinieerd worden als 'verdringing'. Door het lijden een plaats te geven in een sequentie van gebeurtenissen en dat proces een naam te geven en de intrige ervan op te sporen wordt het

leed getrivialiseerd, zo redeneert Runia (in het voetspoor van Tolstoj). Door het lijden beheersbaar te maken wordt het van zijn pijn ontdaan.

Runia acht een dergelijke geschiedbenadering uit den boze.

Is het vreemd te veronderstellen dat Runia in zijn proefschrift probeert een 'sweeping statement' ten aanzien van de bestaande geschiedschrijving af te geven? In één veeg wil hij de geschiedwetenschap als ziekelijk diagnosticeren en via de toevalspanacee genezen van haar verhalende kwalen. Komt hier niet een al te sterke hang naar het 'geniale' om de hoek kijken?

In het voorwoord wordt deze gedachte bevestigd. Runia stelt daar: 'Ik wilde dingen zeggen die zo "radicaal" waren dat de lezer af en toe verzucht dat hij "daar nog nooit was opgekomen", en zo "natuurlijk" dat hij de indruk krijgt dat hij er, met wat meer vrije tijd, makkelijk op had kunnen komen'. (10)

Ik moet het eerlijk toegeven dat ik in het licht van deze uitspraak aan Runia's eerder gemelde nobele doel begon te twifelen. Wordt een pleidooi voor de erkenning van het lijden niet teniet gedaan door de behoefte van de auteur een zonnevlucht als Ikarus te maken? Betekent dit niet dat Auschwitz en al het lijden in de geschiedenis gebruikt wordt ter articulatie van een 'omwerfend' nieuwe geschiedvisie? Is dat niet erger dan 'het draaglijk maken van het verleden'? In hoeverre is trouwens zo'n radicale geschiedvisie poneren ook niet veel gemakkelijker dan haar in concreto uit te werken?

Conclusie

Wat ik in deze bespreking heb willen laten zien is dat Tolstoj en in zijn voetspoor Runia niet zozeer opponeerden tegen de negentiende eeuwse geschiedschrijving of tegen de geschiedschrijving in zijn geheel, maar vooral tegen de Hegeliaanse aspecten ervan.

Dat is noch nieuw, noch van groot belang vanuit een geschiedfilosofisch standpunt. Dat is niet van belang omdat er maar weinig historici zijn die in de geschiedenis een alomvattend plan van een metafysisch wezen zullen zoeken. Maar met de val van het wereldhistorische plot, behoeft de beperkte intrige van het geschiedverhaal toch niet overboord! Noodzaak, plot of plan maakt de mens afhankelijk, maar doen chaos en toeval dat niet in

Gebruikte literatuur:

C.P. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement* (Amsterdam 1973) en M. Foucault, *Les mots et les choses; une archéologie des sciences humaines* (Parijs 1966)

P. Burke, *Popular culture in early modern Europe* (Londen 1978). Er is ook een nederlandse vertaling: idem, *Volkscultuur en elitecultuur in Europa 1500-1800* (Amsterdam 1990)

C. Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zeventiende eeuwse molenaar* (Amsterdam 1982)

N. Zemon Davies, *The return of Martin Guerre* (Cambridge Mass. 1983) Over de belevenissen van Martin Guerre schreef Theun de Vries de novelle *De soldaat die terugkeerde*.

J. Tollebeek, T. Verschaffel, *De vreugden van Houssaye. Apologie van de historische interesse* (Amsterdam 1992), F.R. Ankersmit, *De historische ervaring* (Groningen 1993).

M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen 1973 4e dr.) onder andere 180 en 213-214.

G.W.F. Hegel, *Die Vernunft in der Geschichte: Einleitung in der Philosophie der Weltgeschichte* (ed Hoffmeister 1963⁵)

G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Suhrkamp-ed. Frankfurt a.M. 1970)

nog veel erger mate? Een plot valt misschien nog te achterhalen en men kan er, als met de wetten van de zwaartekracht, zijn voordeel mee doen, maar tegen het toeval is geen enkel kruid gewassen.

Als alles in de geschiedenis toeval is, is er even weinig vrijheid dan als alles gedetermineerd is. Bovendien: de veronderstelling dat er plots in de geschiedenis te ontdekken of te construeren vallen, levert voor de historicus een schitterende rechtvaardiging om er naar op zoek te gaan; het contingentie-denken levert zo'n alibi niet.